

У ПОШУКАХ ПРАВАТЬКІВЩИНИ ІНДО-ІРАНСЬКИХ ПЛЕМЕН

*В. В. Отрощенко*¹

Анотація. Статтю присвячено пошуку витоків культури та етносу індо-іранських (арійських) племен. Позначено віхи розвитку праарійських та арійських етносів в Надчорномор'ї та Надазов'ї в праісторії та за історичної доби. Особливу увагу приділено етнокультурним процесам, що мали місце впродовж доби бронзи (3–2 тис. до Р. Х.), коли відбувався процес виділення праарійських племен з індоєвропейської мовної спільноти (далі — ІЄМС), а згодом і диференціація їх на індо-та іраноаріїв.

Дике поле (Дикі поля) є назвою степів України від Нижнього Дунаю до Дону, що стала традиційною в 16–18 ст. Від початку 19 ст., по завершенні колонізації Надчорноморського Степу Російською імперією, вона виходить з офіційного ужитку. Проте, Дике поле лишається в свідомості колоністів образом такої собі глухої пустки, геть позбавленої населення та історії до появи там так званих цивілізаторів — слов'ян. Синдром Дикого поля ще й досі тяжіє над людністю Півдня та Сходу України, утруднюючи їм проблему самоідентифікації, особливо національної.

Між тим, ще в 15 ст. європейські степи входили до складу Улусу Джучі (Великого улусу), названого московськими літописцями Золотою Ордою. Це була дійсно велика й потужна держава, керована представниками гілки Золотого роду Чингіз-хана, що ведеться від його сина Джучі. Від 1312 р., за хана Узбека, державною релігією в улусі оголошується іслам. Нині дослідники ведуть мову щодо осібної золотоординської цивілізації з мережею міст, мавзолеями владик та караван-сараями на маршрутах Великого шовкового шляху [8; 14, с. 117].

Наслідком ісламізації стала заборона на будівництво курганів (могил) та звичай встановлювати на них ідолів (бовванів). Курганна традиція жила в степах понад 5 000 років, будучи започаткованою, ймовірно, далекими предками індоіранських (арійських) племен. Останніми її дотримувалися кипчаки (половці), що панували в степах від 1055 р. І степ тоді називався Половецьким (Дашт-і-Кипчак). Кипчаки відвоювали цей степ у торків, а останні посунули з нього печенігів у 30-ті рр. 11 ст. Ті ж наприкінці 9 ст. вичадили зі степів маляр (угрів), змусивши їх завойовувати собі нову батьківщину за Карпатськими перевалами. Тоді ж в степах Східної України, на Дону, Волзі та Північному Кавказі панував від 650 р. Хозарський каганат, на західному краю якого постав у 9 ст. інший каганат — Київський.

¹Інститут археології НАН України

Але й хозари не були першими будівничими степових імперій. Раніше від них у степах понад Азовським та Чорним морями утворився державний проєкт під назвою Велика Булгарія. 632 року його очолив хан Кубрат (632–668), відсунувши на захід, до Карпат, кордони Аварського каганату. Авари ж, на чолі з каганом Бояном, 580 р. об'єднали різноплеменні уламки Гунської держави в Аварський каганат (580–803). Гунам в історії Степу належить видатна роль. Адже саме вони, рухаючись на захід від Великої китайської стіни, оволоділи спочатку Азійською, а за тим і Європейською Сарматіями. Історичним кордоном поміж Європою та Азією за античних часів визнавали р. Дон. 375 року гуни, перетнувши Дон та Боспор Кіммерійський (Керченську протоку), завдали остаточної поразки унії сарматських племен. Ця подія поклала край пануванню арійських племен у степах Євразії. Відтоді широким арійським простором володіли розмаїті тюркомовні племена, а нащадки аріїв складали більші чи менші анклави політично залежного населення у складі перерахованих вище держав.

Поразки сарматів, а потім і готів, у протистоянні гунам запустили маховик Великого переселення народів. Готів остаточний програш на полі бою змусив мігрувати на захід, лишаючи Степ гунам, а Лісостеп та Полісся — слов'янам. Сармати виявилися еластичнішими й підкорилися ментально близьким гунським номадам. Вони влилися окремими легіонами зі своїм генералітетом у могутню армію завойовників. Сарматська важка кіннота зажила у війнах гунів гучної слави. Запит на них з'явився в усіх тогочасних монархів Європи. Так, у складі армії вандалів сармати опинилися в Північній Африці, а Сарматський легіон — на службі Західної Римської імперії на Британських островах. Частина ж сарматського племені аланів закріпилася в ущелинах Північного Кавказу, де, переживши усіх згаданих на початку цієї статті завойовників, зберегла автономний статус у складі Російської Федерації як Північна Осетія. Алани (аси, осетини) зберегли свою арійську (іранську) мову та героїчний епос нартів.

Отже, історія сарматів, підкріплена потужними археологічними джерелами, доводить, що до вторгнення гунів у степах Європи та Західної Азії господарювали ці іраномовні племена — репрезентанти індоіранської (арійської) мовної спільноти. Зважаючи на те, що на арійську спадщину зазіхали й досі зазіхають емоційні представники сучасних етносів (германського, російського, українського), варто окреслити коло арійських народів, визначене мовознавцями.

Згідно російського іраніста І. Дьяконова: «Агуа як самоназва засвідчена для індійців, персів, мідян, скіфів, аланів, а також для іранських за мовою народів Середньої Азії, але не відома ні в жодного народу інших мовних груп та сімей» [5, с. 147–148]. Загалом, арійські мови є відгалуженнями індоіранської гілки індоєвропейського мовного дерева. Серед давніх арійських мов фігурують: санскрит, авестійська, давньоперська, мідійська, кіммерійська (?), скіфська, сарматська. Носії останніх трьох локалізуються в Надчорномор'ї, де Європейській Сарматії (2 ст. до Р. Х. — 4 ст. Х. Е.) передувала Велика Скіфія (7–3 ст. до Р. Х.), а Скіфії — частково легендарна Кіммерія (9–7 ст. до Р. Х.). Визнаним дослідником давніх іранських мов виступав у другій половині 20 ст. В. Абаєв, який досліджував історичну, а то й праісторичну, ретроспективу рідної йому осетинської мови.

Таким чином, впродовж 1-го тис. до Р. Х. арійські етноси населяли чи контролювали більшу частину теренів сучасної України, від морів мало не до широти Києва. Батько історії Геродот у 5 ст. до Р. Х. сформулював наочний образ Скіфії у формі прямокутника. Саме тоді одержали сучасні назви великі ріки, що вписалися до скіфського «квадрата»: Дунай (Данувій), Дністер (Данастер), Дніпро (Данапріс), Дінець (Донець), Дон (Танаїс). Коренева частина усіх цих гідронімів містить складову *дон-* / *дан-*, від іранського слова *дана* (вода). В. Абаєв відносив появу цих назв ще до скіфської доби. Він же виокремив групу іранських гідронімів, які з'явилися раніше Скіфії, визначивши час появи іранського етнічного компоненту на півдні Східної Європи серединою 2 тис. до н. е. Не менш важливим є висновок російського археолога Л. Клейна: «В гидронимии и ономастике Скифии — Украины обнаружались не только иранские элементы, но и относящиеся к общепарийскому и трудно отделимому индоарийскому пластам [12, т. 2, с. 33]. До такого висновку його підвели, зокрема, розробки російського лінгвіста О. Трубачова, який виділив тут пласт причорноморської арійської мови [22].

Межа 2–1 тис. до н. е. стала поворотною в історії Старого світу загалом і Надчорномор'я зокрема. Згідно археологічної періодизації людство виходить з бронзового віку й переходить до раннього залізного, а з погляду істориків населення зони степів (віддалена периферія первинних осередків цивілізації) прощається з праісторією, вступаючи в історичну добу. У плані господарства скотарі Степу поривають з осілим скотарством (пасторалізмом), стаючи кочовиками (номадами), вершниками. Озброєні луками та мечами номади змінюють стратегію й тактику ведення воєн. Першими кіннотниками в історії стали іраномовні кіммерійці. Вони ж стали першим етносом наших земель чий етнонім зафіксований у текстах різних держав Переднього Сходу та Античного світу, увійшовши в історію під власним іменем.

На відміну від подій історії, засвідчених документально, джерельну базу праісторії складають, здебільшого, викопні археологічні матеріали, яскраві, розмаїті, але позбавлені текстів. Тому досліджувати етнічні процеси в праісторії вкрай важко й робити все доводиться на гіпотетичному рівні. Якщо історики оперують етнонімами конкретних народів, то археологи вивчають комплекси археологічних культур, виділені ними ж. Позаяк кожна археологічна культура обіймала в обмежений період часу певний ареал, подібно до історичних етносів, то в дослідників з'являється спокуса побачити за матеріальною культурою праісторичних племен конкретні етноси, генетично споріднені з наступними історичними спільнотами. На допомогу археологам тут приходять антропологи, генетики, палеолінгвісти, представники інших гуманітарних і точних наук.

Зазначу, що назви археологічних культур носять випадковий характер, залежно від суб'єктивних уподобань дослідника, який виокремив ту чи іншу культуру. Наприклад, на межі 19–20 ст. український дослідник В. Хвойка називав виділені культури за назвою сіл біля розкопаной ним яскравої пам'ятки на Київщині (трипільська, зарубинецька, черняхівська). Його сучасник з Росії В. Городцов — за типом поховальної споруди в курганах Східної України (ямна, катакомбна, зрубна). Нинішні ж російські

науковці виділяють городцовську культуру кам'яного віку, вже на честь самого Городцова.

У пошуках пращурів арійських племен нам доведеться оминати умовних трипільців, зарубинців, черняхівців чи городцовців, а звернути пильнішу увагу на ямників, катакомбників та зрубників. По-перше тому, що вони стали базовими репрезентантами періодів ранньої, середньої та пізньої бронзи, відповідно, а по-друге — проживали в степовій смузі, випасаючи череди худоби. Тим же займалися арії на своїй прабатьківщині. Її яскраво змальовано у збірці гімнів індоаріїв «Рігведа».

Назва прабатьківщини — Арьянам-Вайджа — перекладається зі санскриту як Широкий арійський простір. Наочний образ цього простору складався впродовж тривалого часу й залишилася в пам'яті індоіранських племен як ідеальна країна з численними повноводими ріками та рясними пасовищами. Важливо, що Арьянам-Вайджа мав доволі чіткі природні кордони: на півночі — ліс, на півдні — моря та гори, на заході — гори (Карпати) і на сході — теж гори (Урал). Не дивно, що такий грандіозний природний простір асоціювався у індоіранців з обрисами прямокутника / квадрата, що втілювався в уяві скотарів у кошару. Так само, Вара в «Авесті» — священній книзі іраноаріїв — подана як прямокутна країна і, водночас, загін для худоби. Цей образ зберігся й щодо Скіфії як країни, що має чотирикутну форму — тетрагон [4, IV, 101]. Отже, прямокутний формат прабатьківщини зафіксований і в іраномовних скіфів. Можна з певністю твердити, що скіфи успадкували цей образ від пращурів доби бронзи, які мешкали в межах цього ж прямокутника впродовж останніх двох тисяч років праісторії України (3–2 тис. до Р. Х.).

Варто зазначити, що локалізували прабатьківщину аріїв у ареалі європейських степів спочатку лінгвісти, що істотно полегшило наступні зіставлення етнічних спільнот з археологічними культурами, здійснені археологами 20-му ст. Концептуальну періодизацію праісторії індо-іранців запропонував та певним чином аргументував В. Абаєв. На початку 70-х рр. він послідовно обґрунтовував давність іранського етносу на сході Європи, віднісши появу його до середини 2 тис. до Р. Х., а згодом визначив орієнтовний вік індоіранської (арійської) спільноти в межах другої половини 3 тис. до Р. Х. У своїх етнічних реконструкціях В. Абаєв використовував суто лінгвістичні аргументи, оминаючи посилання на археологічні матеріали. Ось який вигляд має запропонована ним періодизація праісторії індоіранських племен. Вона складається з трьох етапів:

- 1) 2-га пол. 3 тис. до Хр.: індоєвропейська спільнота стала на шлях розпаду і теренового розмежування. Протогреки, протохети та протовірмени відійшли на південь, на Балканський півострів і до Малої Азії. Індоєвропейці, що лишилися на теренах своєї європейської прабатьківщини, утворюють дві великі спільноти: середньоєвропейську, в складі майбутніх слов'ян, балтів, «тохарів», германців, кельтів, італіків, та арійську на півдні Східної Європи. Носії останньої мали тривалі контакти з фінно-угорським світом;
- 2) 1-ша пол. 2-го тис. до Р. Х., коли арійська спільнота розпадається на дві гілки, протоіранську та протоіндійську. Остання полишає терени Європи й через Передню Азію прямує до Індії. Протоіндійські еле-

менти в аккадських та хетських текстах середини 2 тис. до Р. Х. запропоновано розглядати як сліди цієї міграції;

- 3) кінець 2 — початок 1 тис. до Р. Х. Іранська спільнота розпадається на дві групи: киммеро-скіфську та протомідоперську. Остання проходить через Кавказ на південь і займає Іранське плато. Виникають два великі іраномовні ареали, північний у на півдні Східної Європи та прилеглих до неї областях Середньої Азії й південний, поміж Каспійським морем та Перською затокою [1, с. 36–37].

Керуючись наведеними орієнтирами можна поглянути носії яких археологічних культур мешкали в степовій зоні в 3 тис. до Р. Х. Найдавнішою та найпотужнішою серед них виступає ямна культура, що її нині частіше називають ямною культурною спільнотою. Фігурує щодо неї й термін «ямно-курганна культура». Курган став масштабним матеріальним втіленням степової культової архітектури. Термін «курган» є узагальненим визначенням для земляних деформованих напівсферичних споруд круглої чи видовженої форми. Як засвідчують новітні лінгвістичні дослідження курган, ймовірно, походить від хетського «кургаль» — гора, височина [13, с. 124]. Це є штучна гора, призначена для поховання людей та поминальних служб. Українським відповідником терміну «курган» є слово «могила». Могила стала знаком-символом українського степу, а останній — її коліскою. Могили зруйнували одноманітність степового обширу, надавши йому третього виміру — висоти. Будучи ритуально прив'язаними до шляхів, могили дозволили встановити певну систему координат-орієнтирів для оперативного подолання широчині степів. Найдавніші могили з'явилися в Надчорномор'ї ще в 5 тис. до Р. Х., але в 3-му тис. до Р. Х. будівництво могил стало масовим явищем — потужним антропогенним фактором, матеріалізованим населенням ямної спільноти.

Просторово ямна спільнота не мала аналогів у світовій системі культур доби бронзи. Її ареал фіксується в Степу та Лісостепу Східної й Центральної Європи, від Зауралля на сході до теренів Сербії, Болгарії та Угорщини на заході. Він позначений будівництвом курганів. Радіовуглецеве датування визначає діапазон існування спільноти в межах 3200–2500 рр. до Р. Х. Масив «ямних» старожитностей на теренах України є найпотужнішим серед інших і саме він значною мірою визначає наочний образ цієї спільноти загалом. Назва спільноти походить від типу поховальних споруд — прямокутних ям, перекритих могильним насипом. Могили ямної спільноти виступали родовими усипальнями великих сімей. Небіжчиків ховали у зібганому стані на спині, колінами догори, а тіло фарбували вохрою. Над поховальною спорудою будували могилу з шматків дерну. Померлих супроводили горщиками з високими плічками та загостреним дном, рідше — знаряддями праці, зброєю чи прикрасами. Серед прикрас є дротяні рурки зі золота та срібла. У поховальному ритуалі використано кам'яну монументальну скульптуру — антропоморфні стели (ідоли), що були стилізованими зображеннями епічного героя, деміурга.

Племена ямної спільноти вели рухливий спосіб життя, поступово освоюючи обшири Степу та Лісостепу. Тваринництво сполучало стійлове утримання худоби та відгін за сприятливої пори року. Мобільність скотарів підсилювалась використанням колісного транспорту — чотириколісних гарб,

запряжених парою волів. Рештки транспортних засобів виявлено в сотнях елітних поховань. Наявність возів вимагала накатаних ґрунтових шляхів. Уздовж останніх виростали нескінченні вервечки могил.

Михайлівське поселення на високому правому березі Дніпра на півночі Херсонської області, обведене ровами та кам'яними мурами, вважається племінним центром ямного населення нижньодніпровського регіону. Поселення контролювало відомий брід через ріку, знаходячись на перехресті тодішніх шляхів. Такою, загалом, постає ямна спільнота а межах якої ведеться пошук прабатьківщини аріїв. Стрижневою рікою прабатьківщини аріїв у 3 тис. до Р. Х. виступає Дніпро.

Спектр етнічної ідентифікації «ямників» коливається від розгляду їх як репрезентантів ІЄМС до ідентифікації їх з найдавнішими ще не розділеними праіндоіранцями. Арійцями назвав в однойменній монографії степових скотарів видатний англійський археолог 20 ст. Г. Чайлд [23]. Американська дослідниця литовського походження М. Гімбутас насичувала пам'ятками ямної спільноти потужну «курганну культуру», яка бачилася їй ІЄМС напередодні розпаду. Щодо індоіранської етнічної належності носіїв ямної спільноти вели мову російські археологи М. Мерперт та В. Сафронов. Їх припущення цілком узгоджується з раннім етапом періодизації В. Абаєва. Отже «ямників» Надчорномор'я цілком можна розглядати як індоіранську складову в ІЄМС або ж як індоіранців, що вже виділилися з ІЄМС одноосібно чи у складі так званої «давньоазійської» мовної спільноти, що включала анатолійську, індоіранську, грецьку та вірменську (?) групи. Більшої конкретики, за наявного стану джерел, домогтися нині важко. До спільного предка індоіранських племен відносить населення ямної спільноти провідний англійський археолог К. Ренфрю [21].

Впродовж другої чверті 3 тис. до Р. Х. у Степу мала місце зміна ямної спільноти катакомбною. Катакомбна культурна спільнота (27/25–22 ст. до Р. Х.) поширена в степовій і лісостеповій смузі від Приуралля до пониззя Дунаю. За спостереженнями С. Братченка початкове поширення катакомбного ритуалу простежується від берегів Азовського моря. Осереддя катакомбної області локалізується у степах поміж Доном та Дніпром та на Північному Кавказі, де поширена ранньокатакомбна культура [2, с. 194, рис. 120]. На другому етапі розвитку утворюється низка культур (донецька, харківсько-воронезька, інгульська, передкавказька). Ті з них, що локалізуються на захід від Дону утворювали українську катакомбну провінцію [10, с. 178]. Рисою, що об'єднує ці культури лишається ритуал поховання небіжчиків в катакомбах, але вони суттєво відрізняються одна від одної за показниками матеріальної культури та антропологічними типами населення. Господарство «катакомбників» лишалося традиційно скотарським в системі пасторалізму.

Присутність праіндоіранської етнічної складової серед катакомбників сумнівів не викликає. Проте, культурна строкатість катакомбної області ускладнила проблему уточнення етнічної належності носіїв окремих культур. До того ж зберігали арійську традицію спадкоємці ямної спільноти, відсутні на східну та північну периферію катакомбного ареалу. Про катакомбників як імовірних предків індоаріїв спочатку висловилися історик Е. Берзін та лінгвіст Е. Грантовський у бомбейському тижневику посоль-

ства СРСР в Індії «Soviet Land» (1962 р.). Розвинув цю тему Л. Клейн із залученням археологічних свідочств [Клейн, 11; 12, т. 2, с. 37–56]. Питомо індоарійськими елементами у культурах катакомбної області, на думку Л. Клейна є: парні поховання чоловіка та жінки, офіра коня у поховальному ритуалі, використання порошку вохри для фарбування небіжчиків та в оформленні катакомб, наявність курильниць, тема ваджри, як бойової сокири-молота у зіставленні з сокирами та булавами з катакомбних поховань, наявність наборів гральних костей у формі октаєдрів тощо. На наш погляд, арійськими елементами, що знаходять відгук у культурі Індії, можна вважати випадки оформлення порошком вохри катакомб у степу та жителів в Індії, зокрема, виведення вохрою стоп узутих ніг, а також використання ритуальних посудин — курильниць та гральних / ворожильних кісток-октаєдрів.

Проте, базовий висновок Л. Клейна про те, що до Індії, тим чи іншим шляхом рушили саме носії катакомбних культур прийняте бути не може. Адже носіям катакомбних культур ще не була відома легка бойова колісниця на кінській тязі. Без цього універсального й дієвого засобу проникнення наслідки міграції могли стати фатальними саме для мігрантів. Існує й проблема арійського знаку — свастики, ще не поширеної в катакомбному середовищі. А ще й корекція в бік поглиблення хронології катакомбних культур десь на 500 років, що дозволяє визначати завершення їхнього розвитку близько 2100 р. до Р. Х., робить неможливою участь цього населення в міграціях давніх аріїв. Рух останніх у напрямку басейну р. Інд та Переднього Сходу фіксується після 1700 р. до Р. Х. Сукупність наведених фактів підводить нас до думки, що за доби середньої бронзи (2-га половина 3 тис. до Р. Х.) процес поділу індоіранської спільноти на індоаріїв та іраноаріїв на степовій прабатьківщині все ще тривав.

Ще на прабатьківщині в середовищі аріїв формується образ змієборця Індри. Він — син Неба і Землі, що народився з боку Матері, як гілка дерева. Спочатку Індра жив потаємно і лише випивши священного напою — соми, принесеного орлом, набуває сили. Він розділив Землю та Небо, наповнивши собою простір поміж ними і створивши таким чином світ для людей. Далі Індра ставить умову, щоб його обрали царем богів і лише по тому вступає в двобій з демоном зла — змієподібним Врітрою. Тваштрі — ремісник богів — викував для Індри зброю — ваджру (громову стрілу). Зрештою, випивши три кубки соми (напій з ефектом допінгу), Індра вступає у двобій з Врітрою. Герой перебив ваджрою хребет Врітри, а потім убив і його матір — Дану, що впала на тіло сина. З розпанаханого нутра Врітри вийшли космічні Води. Води залили тіло Врітри (свого господаря) і проголосили Індру своїм царем. Будучи вже вагітними, Води народили Сонце [16, с. 286–289].

Є припущення, що місцем легендарного двобою Індри та Врітри стало Дніпровське Надпоріжжя [17, с. 4; 11, с. 18–20; 12, с. 56, 72]. Мовознавець С. Каїра доводить, що пам'ять про Врітру відбилася в назві Ненаситець (Ревучий / Вручий). Це був 5-й, найжахливіший, з 9-ти порогів Дніпра. Його найприкметнішими об'єктами Були *вир* Пекло та скелі Богатирі обабіч русла Дніпра, візаві. Д. Яворницький записав низку легенд щодо двобоїв богатирів саме біля Ненаситця. Вода через нього спадає 11-ма лавами, се-

ред них — Рвана, Богатирська, Рогата [26, с. 51–53]. Один з епітетів Індри є Веретрагна (переможець Врітри).

На перехідний період від середньої до пізньої бронзи (2100–1700 рр. до Р. Х.) припадає поява бойових колісниць, запряжених кіньми. Така новація змінила ритм світового розвитку в бік його прискорення. Чинником поступу стали індоєвропейські племена — хети, греки, індоарії. Цю героїчну добу на північ та схід від Чорного моря пов'язують з так званими культурами бойових колісниць (синташтинською, пам'ятками потапівського типу, доно-вольською абашевською). На теренах України її репрезентують пам'ятки культурного кола Бабине. Тоді на зміну шнурової орнаментативної посуду прийшла багатоваликівка, а символом нових часів стала кістяна пряжка як елемент портупей воїна-колісничного. На посуді, деталях кінської упряжі та атрибутах влади (клейнодах) поширюється зображення свастики (прямої, навскісної, завихреної).

Отже, на межі 3–2 тис. до Р. Х. сталися події, пов'язані з комплексом новацій: винахід коліс на шпичках, виготовлення легкої колісниць, використання коней як тяглової сили, ефективнішої за волів. Практичну реалізацію ці новації знайшли у військовій сфері й забезпечили незаперечний успіх тим, хто воював на бойових колісницях. Найдавніші рештки таких колісниць виявлені на могильнику перехідного періоду Синташта на Південному Уралі. Публікація матеріалів розкопок могильника та городища Синташти, які автори сміливо пов'язали з аріями [3], дала поштовх для виділення синташтинської культури. Радіовуглецеві дати органічних решток з поховань цієї культури дозволяють визначити її вік в межах 21–18 ст. до Р. Х.

З ареалу синташтинської культури на групи воїнів-колісничних швидко рухались Старим Світом, руйнуючи на своєму шляху систему культур доби середньої бронзи. На теренах України ця доля спіткала утворення катакомбної спільноти та культур шнурової кераміки. Нині феномен Синташти закономірно знаходиться у центрі уваги дослідників бронзового віку, оскільки події, що відбувалися на Південному Уралі на початку 2 тис. до Р. Х., суттєво вплинули на історію Старого Світу. Поховання, виявлені біля городищ синташтинської культури дали підстави виділити верству воїнів-колісничних та підійти до проблеми походження харизматичних кланів [18, с. 25–27].

Концепцію харизматичних кланів сформульовано у фундаментальному дослідженні О. Пріцака «Походження Русі» (Pritsak O. The origin of Rus. — Cambridge, 1981). У вступних частинах першого тому, торкаючись проблеми походження «засновників імперій», О. Пріцак так характеризує суспільний стан колісничних: «Це були перші професіонали, тобто професійні воїни та міжнародні торговці. Професійний дисциплінований військовий клас постав у II тис. до н. е. внаслідок винайдення нової військової техніки — колісниць» [20, с. 79]. Як приклад пізнішого харизматичного клану О. Пріцак згадує «царських скіфів».

Активність синташтинських племен призвела до формування культурних спільнот доби пізньої бронзи — андронівської на схід від Уралу в Азії та зрубної в межах півдня Східної Європи до Дніпра на заході. Етнос населення зрубної та андронівської спільнот визначається як індоарійський

чи іранський. О. Ю. Кузьміна пов'язала проблему індоаріїв з культурами андроновської спільноти загалом [15, с. 334–336]. Проте більшість фахівців вбачають у репрезентантах зрубної та андронівської спільнот відповідно західну та східну діалектні групи північноіранського етносу. Субкультура військової знаті, репрезентована на сході Європи похованнями у склепах колісничних, надійніше пов'язується саме з індоаріями. Найпізніші усяпальниці воїнів фіксуються виключно на пам'ятках ранніх фаз андронівської та зрубної спільнот (18–16 ст. до Р. Х.). По тому еліта індоарійського етносу зникає зі степового ареалу, розпочавши далекі міграції на південь до осередків тогочасних цивілізацій Близького та Середнього Сходу. Від 16–15 ст. до Р. Х. на широкому арійському просторі (Арьянам Вайджо) вже панували етнічні групи іраноаріїв. Утім, релікти мови індоаріїв збереглися в Надчорномор'ї й дбайливо зібрані О. Трубачовим [22].

Іранське походження назв великих річок Надчорномор'я (Дунай, Дністер, Дніпро, Донець, Дон) усвідомлено лінгвістами ще в 19 сторіччі. Проте час їхньої появи відносять переважно до скіфської доби. Але наприкінці 20 ст. археолог Н. Членова в співпраці з В. Абаєвим картографувала назви річок іранського доскіфського походження, зіставивши з ними розташування пам'яток зрубної та андронівської спільнот. Такий збіг ареалів дає підстави дослідниці вважати зрубне та андронівське населення давньоіранським [25, с. 262–265]. Лінгвістичну аргументацію В. Абаєва щодо відносної давності іранських доскіфських гідронімів: Амонька, Апажа, Апака, Артополот, Ворскла, Домоткань, Есмань, Рать, Рашевка, Реут, Руда, Самоткань, Свапа, Сев, Сейм, Снов, Снопород, Сула, Сура, Удай, Хон з різночитаннями лише в басейні Дніпра, здається, не спростовано.

За доби фінальної бронзи (12–10 ст. до Р. Х.) на базі культур андронівської та зрубної спільнот утворюється спільнота культур валикової кераміки. Власне, бережнівсько-маївська зрубна культура вже була ранньою культурою валикової кераміки. Синхронно їй на захід від Дніпра розвивалася сабатинівська культура, яку змінила в 12 ст. до Р. Х. білозерська. Є. Черних, виділяючи спільноту культур валикової кераміки, пов'язав її з північноіранським етносом [24, 255–256]. Наведені дослідником карти свідчать, що саме з міграціями носіїв культур валикової кераміки пов'язане проникнення іраноаріїв на терени Афганістану та Ірану. Власне, назва «Іран (Арьянам)» перекладається як «Країна аріїв». Додамо, що саме в ареалі культур валикової кераміки відбувся перехід від осілого до кочового скотарства і що ранні номади (кіммерійці, скіфи, сармати) були іраномовними.

На завершення викладу не можу не згадати дослідження видатного французького науковця Жоржа Дюмезіля, колеги та друга В. Абаєва. Від вивчення осетинського епосу нартів [6] Дюмезіль перейшов до аналізу епічної традиції та соціальної структури скіфів, а від них до центральної постаті епосу індоаріїв Індри [7, с. 135]. Саме Індра, як можна зрозуміти з окремих текстів «Брахманів», ударом блискавки створив (скинув з неба) жертвний стовп для жерців, колісницю та лук зі стрілами для воїнів, формуючи тим самим структуроване суспільство [7, с. 134–137]. Тричленна структура арійського суспільства, удосконалена скіфами, була сприйнята, тією чи іншою мірою, етносами індоевропейського походження, аж до

кельтів на заході. Більш чи менш глибоке проникнення степових племен арійського походження на захід археологія фіксує від доби ранньої бронзи (початок 3 тис. до Р. Х.).

Тримаючись основної канви дослідження автор оминув тему взаємин слов'ян / праслов'ян з аріями, зважаючи на те, що вона достатньо висвітлена в монографії Ю. Павленка [19]. З великою мірою обережності варто сприймати доволі помітні книги Ю. Шилова (Прародина ариев. К., 1995) та Ю. Канигіна (Путь ариев. К., 1995), позначені надмірними вкрапленнями фантастики, містики та містифікацій [9, с. 22–24, 35–36]. Загалом же порушена тема вимагає подальшого комплексного дослідження.

Література

1. Абаев В. И. К вопросу о прародине и древнейших миграциях индоиранских народов // Древний Восток и античный мир. — Москва, 1972. — С. 26–37.
2. Братченко С. Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу. — Луганськ: Шлях, 2001. — 196 с.
3. Генинг В. Ф., Зданович Г. Б., Генинг В. В. Синташта. Археологические памятники арийских племен Урало-Казахстанских степей. — Челябинск: Южно-Уральское книжное изд-во, 1992. — 408 с.
4. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. — К.: Наук. думка, 1993. — 576 с.
5. Дьяконов И. М. История Мидии с древнейших времен до конца IV в. до н. э. — Москва — Ленинград: Наука, 1956.
6. Дюмезиль Ж. Осетинский эпос и мифология. — Москва: Наука, 1976. — 276 с.
7. Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. — Москва: Наука, 1990. — 229 с.
8. Егоров В. Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — Москва: Наука, 1985. — 246 с.
9. Етнічна історія давньої України. — К.: ІА НАНУ, 2000. — 280 с.
10. Клейн Л. С. Катакомбная культура или катакомбные культуры? // Статистико-комбинаторные методы в археологии. — Москва: Наука, 1970. — С. 165–179.
11. Клейн Л. С. От Днепра до Инда // Знание — Сила, 1984. — № 7. — С. 17–20.
12. Клейн Л. С. Этногенез и археология. — Т. 2. — Арии и varia. — Санкт-Петербург: Евразия, 2013. — 528 с.
13. Корневский С. Н. Рождение кургана. — Москва: ТАУС, 2012, — 256 с.
14. Крамаровский М. «Золотая Орда как цивилизация» // Birinci Uluslararası Avrasya Arkeoloji Kongresi. Fıcea, 21–24 Mayıs 2007. — Bildiri Çetleri. — İzmir, 2007. — С. 116–118.
15. Кузьмина Е. Е. Арии — путь на юг. — Москва — Санкт-Петербург: Летний сад, 2008. — 558 с.
16. Норман Браун У. Индийская мифология // Мифологии древнего мира. — Москва: Наука, 1977. — С. 283–336.

17. Отрощенко В. В. Шляхами стародавніх колісниць // Комсомолець Запоріжжя. — Запоріжжя: 13, 17, 20, 25.03.1979. — С. 4.
18. Отрощенко В. В. До генези харизматичних кланів // Сучасні проблеми археології. — К.: ІА НАНУ, 2002. — С. 169–170.
19. Павленко Ю. В. Праславяне и арии. — К.: Феникс, 2000. — 272 с.
20. Прицак О. Походження Русі. — К., 1997. — Т. 1: Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). — 1080 с.
21. Ренфрю К. Индоевропейская проблема и освоение Евразийских степей // Вестник древней истории. — 2002. — № 2.
22. Трубачев О. Н. Indoarica в Северном Причерноморье. — Москва: Наука, 1999.
23. Чайлд Г. Арийцы. Основатели европейской цивилизации / пер. с англ. И. А. Емец. — Москва: Центрполиграф, 2009. — 272 с. — Москва.
24. Черных Е. Н. Общность культур валиковой керамики Евразии // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. — Москва: Наука, 1984. — С. 246–258.
25. Членова Н. Л. О времени появления ираноязычного населения в Северном Причерноморье // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. — Москва: Наука, 1984. — С. 259–269.
26. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги. — Дніпропетровськ: Промінь, 1989. — 142 с.